

Myšlení a pravidla

Thought and rules

Jaroslav Peregrin*, FLÚ AV ČR & FF UK & FF UHK

www: jarda.peregrin.cz

Klíčová slova: myšlení, pravidlo, logika, pojem.

Abstrakt. Běžně se má za to, že pravidla hrají v rámci myšlení jenom marginální úlohu. Myšlení je přece proces, který je svou podstatou svobodný, ne-mechanický a kreativní – a tudíž nikoli řízený nějakými pravidly. Často se má dokonce za to, že je to právě absence pravidel, která dělá z lidského myšlení to, čím je, a co člověka principiálně odlišuje od stroje. V ostrém kontrastu k tomuto pohledu stojí Wittgensteinův výrok, že vlastně nemůžeme překročit hranice logiky – že nemůžeme myslet tak, aby to bylo s pravidly logiky v rozporu. Jak mohl Wittgenstein tvrdit něco, co zní tak očividně nesmyslně? V přednášce se chci podívat na roli, kterou v rámci myšlení hrají pravidla, z poněkud jiného pohledu, než jak to bývá běžné. Nemyslím, že by existovala nějaká pravidla, která by obecně vedla naše myšlenkové pochody; jsem však přesvědčen, že jistý druh pravidel hraje z hlediska myšlení skutečně klíčovou roli – jsou to ta, která konstituují 'prostor významů', o něž se naše myšlení standardně opírá.

Keywords: thought, rule, logic, concept.

Abstract. The usual view is that the role of rules within human thought is marginal. Thinking, so the story goes, is a process that is essentially free, non-mechanical and creative - and hence governed by no rules. Moreover, it is often held that it is precisely the absence of rules that makes of human thinking what it is and what makes the principal difference between man and machine. In a sharp contrast to this, Wittgenstein claims that in fact we cannot trespass on the rules of logic - that we cannot think so that it would contradict logical rules. How could Wittgenstein say something that sounds so obviously awkward? In this lecture I want to discuss the role played by rules within thought from a viewpoint slightly different from the usual one. I do not think there are rules which would generally direct our thought

* Práce na tomto textu byla podpořena grantem číslo 401/06/0387 Grantové agentury České Republiky.

processes; however, I am convinced that a certain kind of rules plays a truly key role from the viewpoint of thought - they are rules that constitute the 'space of meanings', on which our, human thought has come to rest.

Pojmové myšlení?

Termín *myšlení* není používán jednoznačně - v různých kontextech jím označujeme různé věci. Na jedné straně se nerozpakujeme říci, že třeba myš, která okouše sýr v pastičce tak, aby ta nesklapla, *myslí* ("Ona, mrcha, přišla na to, že když na tohle nešlápne, může ten ementál klidně okousat!"), na druhé straně však samozřejmě cítíme, že to není myšlení úplně v tom slova smyslu, v jakém o něm hovoříme u lidí. Čím se liší lidské myšlení od toho, co se - ať už tomu říkáme také *myšlení*, nebo ne - odehrává v hlavě myši?¹

Abych hned od počátku odkryl karty, načrtnu nejprve tezi, kterou zde chci hájit velice zjednodušeně a spíše jenom obrazně. Myšlení je vždy věcí určitého "materiálu", určitého druhu stavebních kamenů. Takovým "materiálem" mohou být třeba představy, pocity, asociace atd.; avšak povýtce *lidské* myšlení se charakteristicky opírá o *specifické* stavební kameny - zejména ty, kterým budu říkat *pojmy* a *propozice*. Například

¹ Tady pro pořádek poznamenejme, že hovoříme-li o myšlení jako o tom, *co se odehrává v hlavě*, ať už myši nebo člověka, je to pouhá metafora. Rozhodně tím nemyslíme přímo to, co se odehrává *v mozku*, to jest nějaký ten cvrkot elektronických potenciálů běžajících po spojích mezi miriádami neuronů, kterými je mozek osazen. Říci, jaký je rozdíl mezi fungováním lidského a myšího *mozku* by nám měli říci neurofyziologové - a já nepochybuji o tom, že by nám to asi do velké míry také už dnes říci dokázali. Myšlení je ale proces, který každý známe z 'první osoby' (a jak na to upozorňovali již mnozí filosofové - proslavil se tím Descartes - v jistém smyslu neznáme nic tak intimně a tak dokonale jako každý své myšlení). Jenomže přes to nedokážeme úplně dobře říci co to myšlení je. Možná je to opravdu právě jenom činnost mozku, tak jak se nositeli tohoto mozku jeví právě z té perspektivy 'první osoby' - to bychom ale museli nějak prokázat, ne to prostě předpokládat. (Tvrzení, že díváte-li se vy na přeběhnutí vzruchu mezi nějakými neurony v mém mozku, vidíte přeběhnutí vzruchu v síti neuronů, zatímco vnímám-li totéž já 'zevnitř', vidím třeba myšlenku, že opatrnost je matka moudrosti, se asi bez podpory nějakého pádného argumentu neobejde ...) Existují i jiné návrhy - viz například Sellarsův návrh, kterým jsem se zabýval na jiném místě (viz [10]), že to, co vnímáme jako myšlení, je vlastně dosti umělý výtvar vzniklý internalizací procesu interpretace, který nejprve užíváme na ostatní. Podstatné je, že fakt, že není úplně jasné co máme přesně zkoumat, když zkoumáme myšlení, má za důsledek, že se myšlení stává legitimním a vytrvalým předmětem zájmu filosofů.

myslet, že sýr je jedlý, mohu jedině tehdy, mám-li k dispozici pojmy *sýru* a *jedlosti*. Tvor, který těmito pojmy nedisponuje, prostě nemůže takovou myšlenku mít (stejně tak jako někdo, kdo nemá k dispozici cihly, nemůže postavit cihlový dům). To ovšem neznamena, že takový tvor nemůže například asociovat představu sýra s pocitem nasycení. Zásadním problémem tedy je, jak se myšlenka v povýtce lidském smyslu liší od něčeho takového, jako je tato asociace.

To, co hodlám tvrdit, je, že rozdíl, který člověku otevírá cestu k pojmům, propozicím a tím i k myšlení v onom specificky lidském smyslu, jsou určité systémy pravidel, které si lidé vytvořili a které internalizovali. Chci tvrdit, že podobně, jako nám pravidla šachu otevírají nový, nevídaný prostor šachových partií (kdo se naučil hrát šachy, ví, že jde skutečně o nový druh zážitků, které nejsou mimo tento prostor k mání), nám pravidla určitých našich jazykových praktik, určitých *řečových her* (řečeno s Wittgensteinem, [13]), otevírají prostor, v jehož rámci získávají naše výrazy specifické druhy významů, které současně slouží jako onen "materiál", ze kterého je vystavěno naše myšlení (přesněji řečeno jeho nejvrchnější, specificky lidská, vrstva).

Nyní se ale musíme pustit to toho, abychom to, co jsem teď tady načrtnul s jistou básnickou licencí, vyložili pořádněji. Začneme s úvahami o tom, co to jsou pojmy; a nahlédneme pro tento účel do historie filosofie.

Lockovy obecné ideje

Myslím, že jak běžný člověk, tak mnoho filosofů si pod pojmem *pojmem* představuje něco jako *obecnou ideu* ve smyslu klasického empirismu. John Locke na toto téma ve svém *Eseji o lidském rozumu* ([6]) píše²:

Jestliže se slova užívají jako vnější značky našich vnitřních idejí a jestliže jsou tyto ideje sejmuty z jednotlivých věcí, pak by, kdyby měla mít každá jednotlivá idea, kterou získáme, své vlastní jméno, muselo by být jmen nekonečno. Aby tomu zabránila, způsobí mysl to, že se jednotlivé ideje přejaté z jednotlivých předmětů stanou obecnými, což se uskutečňuje takovým způsobem, že se o nich uvažuje tak, jak jsou v mysli, jakožto jevy - odděleny od všech dalších

² Překlad tohoto textu, stejně tak jako překlad následujícího, Kantova, jsou moje vlastní. V zájmu srozumitelnosti se odchyluji od běžně přijímané terminologie, která je podle mne činí pro neodborníka naprosto neproniknutelnými.

existencí a od okolností reálné existence, jakými jsou čas, místo, nebo jakékoli jiné doprovodné ideje. Tomu se říká *abstrakce*, přičemž ideje sejmuté z jednotlivých jsoucnen se stávají obecnými představiteli všeho téhož druhu; a jejich jména se stávají obecnými jmény, použitelnými na cokoli, co je ve shodě s oněmi abstraktními ideami. Takové přesné, holé jevy v mysli, aniž uvažujeme o tom, jak, odkud nebo s jakými dalšími jevy se tam dostaly, si rozum ukládá (spolu se jmény s nimi běžně spojovanými) jako měřítko, jejichž pomocí třídí reálně existujících věcí do druhů, podle toho jak těmto vzorům odpovídají, a podle toho je pak i pojmenovává. Pozoruje-li dnes mysl na křídě nebo na sněhu tutéž barvu, kterou včera obdržela z mléka, uvažuje o tomto jevu samostatně a činí ho představitelem všech jevů téhož druhu; a poté, co ho nazvala bělostí, označí tímto zvukem tutéž kvalitu, když si ji představí nebo se s ní kdekoli setká; takto se tvoří obecniny, ať už ideje či termíny.

Podle tohoto názoru se tedy myslící člověk setkává s jednotlivostmi, vytváří si jejich představy či ideje, a povšimnuv si jistých druhů podobností mezi těmito představami, pak tvoří představy či ideje obecné, jako třeba *bělost*. A o pojmech se často uvažuje právě jako o takových obecných ideách či představách.

Budeme-li však chápat pojmy *takto*, budeme je moci upírat myším (nebo jiným z našich zvířecích kolegů) dost dobře nelze. Je jasné, že myš nějakým způsobem vnímá sýr a také že ho dovede odlišit třeba od molitanu - ten první bez váhání sní, ten druhý obvykle nikoli. A můžeme se potom zastavit u myší? Asi by nebylo jednoduché najít důvod, proč takovéto pojmy nepřipsat třeba i různým umělým zařízením. Také termostat dokáže rozpoznat, kdy už je *moc teplo* a kdy ještě ne - neměli bychom tedy říkat, že tento termostat má pojem *moc tepla*?

Námítkou proti tomuto návrhu, která se může zdát být nasnadě, je to, že pojem jsme přeci prohlásili za obecnou *představu* či *ideu*, a termostat sice dokáže zareagovat na to, když teplota překročí nějakou mez, představy či ideje ale přece žádné nemá! Jak je to pak ale s myší? Ta je má? Jaké? A jak to víme? Je zcela zřejmé, že stejně tak jako u termostatu i u myši můžeme ověřit nanejvýše to, jak na sýr, molitan, či cokoli jiného *reaguje* (nebo co je jí v rámci takových reakcí děje v mozku či jinde v těle), nikoli zda má či nemá nějaké představy. Nemůžeme nahlížet přímo do její mysli.

A můžeme - či spíše *musíme* - jít dále. Jak vím, že má nějaké představy či ideje jakýkoli člověk jiný než já sám? Jak se o tom mohu přesvědčit? Jiní lidé mi sice mohou své představy *popisovat*, ale formulovat takové popisy

bych mohl bez větších problémů naučit třeba i relativně jednoduchý počítač, o němž bychom byli těžko ochotni připustit, že představy skutečně má. Jak můžeme vědět, že za tím, co nám ostatní lidé říkají, je skutečně něco víc - či že tam není něco naprosto jiného než to, co *já* nazývám představami?

Jakmile si tedy uvědomíme zřejmý fakt, že na to, co má kdo v mysli, můžeme usuzovat jedině z jeho projevů, přestává být lockovský výklad pojmů příliš užitečný. Pokud bychom pojmy chápali tímto způsobem, pak by se nám fakt, že někdo disponuje nějakým pojmem, zredukoval na fakt, že dokáže na věci příslušného druhu reagovat nějakým specifickým způsobem. Pak bychom ale asi stěží mohli rozdíl mezi lidským a myším myšlením (o "myšlení" termostatu ani nemluvě) charakterizovat tak, že to první je pojmové, zatímco to druhé ne. Rozdíl mezi člověkem a myší by mohl být v tom, že člověk má pojmů mnoho, zatímco myš málo, že člověk má nějaké pojmy, které myš mít z nějakého důvodu nemůže (třeba pojem *spravedlnosti* či pojem *druhé odmocniny ze dvou*); nikoli v tom, že lidé mají pojmy a myši ne. Rozdíl by tedy byl kvantitativní, nikoli kvalitativní.

Kantovy pojmy

Tohle ale není jediný způsob, jak pojem *pojmu* chápat; a já si myslím, že to je způsob prostě neadekvátní a pomíjející to, co je na pojmech nejpodstatnější. Proto bych se rád opřel o jiné chápání pojmu *pojmem*; chci pojmy nahlížet jako specificky *lidskou* záležitost. Toto chápání souvisí s jiným historicky prominentním výkladem lidského myšlení - výkladem Immanuela Kanta. Podle Kanta je pro *pojmem* charakteristické to, že tvoří složku možných soudů. Cituji z jeho *Kritiky čistého rozumu* ([5]):

Vedle názoru ... neexistuje žádný jiný způsob chápání než prostřednictvím pojmů; takže chápání každého, přinejmenším každého lidského porozumění je poznání prostřednictvím pojmů, nikoli intuitivní, nýbrž diskursivní. ... Pojmy se tedy zakládají na spontaneitě myšlení, podobně jako se smyslové názory zakládají na receptivitě vjemů. Přitom pojmů nemůže porozumění využít jinak, než že jejich prostřednictvím soudí. ... Všechny úkony porozumění ... můžeme převést na soudy, takže *porozumění* lze obecně nahlédnout jako *schopnost soudit*. Je totiž, podle toho, co jsme řekli výše, schopností myšlení. Myšlení je chápání pomocí pojmů. Pojmy jako predikáty možných soudů se ale vztahují k představě nějakého ještě neurčeného

předmětu. ... Všechny funkce porozumění tedy mohou být nalezeny, když můžeme úplně předvést funkce jednoty v soudech.

Podle Kanta není myšlení záležitostí idejí 'sejmutých' z věcí a jejich zobecněním získaných idejí obecných - je záležitostí interakce *názorů*, které v nás vyvolává vnější svět, a *pojmu*, které nemají přímo empirický původ, ale jsou věcí našeho rozumu. Navíc tyto pojmy jsou podle Kanta jednou stranou mince, jejíž druhou stranou jsou soudy. Neexistuje pojmové myšlení bez schopnosti tvořit soudy; pojmy jsou *bytočně* stavebními kameny soudů. Co je to ale *soud*? Co to znamená *soudit*, že sýr je jedlý?

Čím se liší člověk, soudící, že sýr je jedlý, od myši, která se do takového sýru 's rozmyslem' pustí; čím liší člověk soudící, že *je tu moc teplo*, od termostatu, který za stejné situace například vypne topení? Chtělo by se říci, že člověk svým soudem *něco myslí*, zatímco termostat nikoli. Co to však znamená říci, že tím *něco myslí*? Možná by teď někdo chtěl říci, že *něco myslet* znamená operovat, v mysli, s určitými pojmy/představami/idejemi. To už bychom se ale pohybovali v kruhu - nemůžeme pojem *soudu* vysvětlovat pomocí pojmu *pojmu*, neboť jím se teď naopak snažíme vysvětlit pojem *pojmu*. Navíc vysvětlovat něco prostřednictvím toho, co se děje v lidské mysli, naráží na onen druh problémů, na který jsme již narazili výše.

Připomeňme, že jsme konstatovali, že otázku, zda někdo (nebo něco) disponuje takovými či onakými pojmy (podobně jako jiné otázky týkající se myšlení) můžeme zodpovídat jedině prostřednictvím zkoumání *projevů* dotyčné osoby (nebo jiné entity). A v případě lockovského výkladu pojmu pojem jsme narazili na problém, že projevy disponování takovými lockovskými pojmy jsou jenom natolik jednoduché, že jejich pomocí nedokážeme fakticky odlišit člověka od termostatu. Otázkou tedy nyní je, zda se skrze kantovský výklad dostáváme k nějakým diferencovanějším projevům, které by nám dovolily odlišit ty entity, kterým jsme disponování pojmy skutečně ochotni připisovat (jako jsou lidé), od těch, u kterých nám to připadá nemístné (termostat). A tak tomu, pokusím se ukázat, skutečně je.

Je zřejmé, že soudy jsou v typickém případě vyjadřovány *větami* - jsou koreláty našich *tvrzení*. Je stěží představitelné, že bychom někomu nebo něčemu opodstatněně připsali schopnost soudit, aniž bychom zaznamenali, že něco tvrdí. Zásadní otázkou tedy pro nás nyní je, co to znamená něco tvrdit. Jistě to znamená vydávat určité druhy zvuků (ponechme nyní pro jednoduchost stranou psanou podobu jazyka), ale samozřejmě zdaleka ne každý takový projev je možné nazvat tvrzením.

Co musí splňovat někdo (nebo něco), o němž řekneme, že prostřednictvím vydání nějakého zvuku něco tvrdí? Za prvé musí disponovat něčím, čemu budeme ochotni říkat jazyk - a musí tedy vykazovat jistou velice komplikovanou a diferenciovanou soustavou zvukových projevů. (Nechme nyní na chvíli stranou její konkrétní povahu.) Avšak zdaleka ani každý *jazykový* projev jistě není tvrzením. Tvrzení se od jiných projevů, jako je deklamování či blábolení, liší zejména tím, že je s ním spojená určitá forma *odpovědnosti*; od jiných projevů, jako je přikazování či požadování, se pak liší specifickým druhem odpovědnosti, který je s ním spojen. Tvrdím-li něco (na rozdíl od toho, když to třeba jen nezávazně plácám), pak bych měl, pokud to někdo zpochybní (tím, že tvrdí něco, co je s tím v rozporu, v nejjednodušším případě to prostě popře) pro své tvrzení uvést nějaké důvody. A status člověka jako někoho, kdo je schopen produkovat skutečná tvrzení (to jest něco, co je skutečně možné brát jako tvrzení a nikoli jako pouhá plácání) se odvíjí právě od toho, že je zpravidla schopen tomuto závazku dostát.

Tím jsme z mnoha složitých podmínek, které musí nějaké praktiky splnit, abychom o nich mohli rozumně říci, že se v jejich rámci odehrává něco takového, jako je tvrzení, vypíchlí dvě: tyto praktiky umožňují činit projevy, které jsou *v rozporu* s jinými projevy, které jsou tak jejich *zpochybněními* a fungují jako výzvy k *udávání důvodů*; a musí umožňovat činit projevy, které jsou pochopitelné jako *důvody* pro jiné projevy, to jest, řečeno logičtěji, které jiné takové projevy *opodstatňují*³. A z toho také vyplývají podmínky na onu soustavu zvuků, která slouží jako 'nosič' těchto praktik - na *jazyk*: jazyk musí disponovat výroky (kde výrok je ten typ zvukového projevu, jehož prostřednictvím můžeme uskutečnit tvrzení), které jsou *neslučitelné* s jinými výroky a musí disponovat výroky, které *vyplývají* z jiných výroků.

Představme si například, že někdo prohlásí *Sýr je jedlý* té někdo jiný prohlásí *Ale můj pes všera pozřel kousek sýra a hned bylo po něm!* To je zřejmě výrok, který je s tím prvním v rozporu, a který ho tedy zpochybňuje. Ten, kdo tvrdil ten první výrok, se nyní dost dobře nemůže s nastálou situací prostě spokojit - normální reakcí je buď svůj výrok objahovat (*Sýr je v podstatě jenom upravené mléko, a tedy pokud není zkažený, je nejenom jedlý, ale i chutný!*), nebo zpochybnit onu námitku (*Tvůj pes? Nikdy jsi žádného psa neměl!*) anebo se své tvrzení pod tíhou této námitky revidovat (*Aha, asi jsem se mýlil, tak sýr nejspíš jedlý nebude.*)

³ Brandom ([2]) hovoří o jazykové *hře na udávání a požadování důvodů*. Podrobněji o tom viz [9, Kapitola 6].

To znamená, že *jazyk*, s jehož pomocí můžeme něco tvrdit, a potažmo vyjadřovat soudy (a tím také prokazovat, to, že disponujeme *pojmy*), musí mít určitou *logickou strukturu*. Tím ovšem neříkáme, že v jazyce musí být vtěleno doslova to, co nacházíme v obvyklých systémech formální logiky, jak se je učíme ve škole - ty jsou jenom velice idealizovanými obrazy struktury vtělené v přirozeném jazyce. Určitá logická struktura, která dává prostor neslučitelnosti a vyplývání, a potažmo takovým logickým jevům, jako je negace, konjunkce a implikace, je však z našeho hlediska pro jazyk nezbytná.

Know how versus know that

Na rozdíl mezi lidským myšlením a myšlením našich zvířecích kolegů se podle mne v duchu kantovského přístupu můžeme dívat také tak, že ač třeba myš se v některých situacích může chovat docela inteligentně, je to vždy *praktická* inteligence, inteligence ve smyslu zručného a efektivního řešení specifických praktických problémů - tedy jako na jistý druh *know how*. Člověk však má k tomuhle *navíc* ještě jiný druh inteligence, inteligenci *teoretickou*, ve smyslu tvorby *teorií*, které samy o sobě nejsou řešeními bezprostředních praktických problémů, i když zprostředkovaně schopnost řešit takové problémy zásadně ovlivňují. Jde o poznání, které není bezprostředně *zručností*, není to *know how*, je to spíše *know that*⁴.

Domnívám se, že jakmile názory na povahu pojmů 'externalizujeme' v tom smyslu, že budeme uvažovat jenom o *projevech* a o tom, jaký druh projevů je známkou disponování tím či oním pojmem, přeroste rozdíl mezi lockovským a kantovským pojetím lidského myšlení a poznávání v rozpor mezi názorem, že mezi člověkem a ostatními živočichy je v tomto ohledu pouze *kvantitativní* rozdíl, a názorem, že tento rozdíl je *kvalitativní* - že lidské myšlení, ač jistě vychází ze stejných základů jako myšlení ostatních živočichů, je věcí určité sofistikované supersktuktury, která je na těchto základech zbudována a která u ostatních živočichů chybí. Důvodem je mimo jiné to, že tato struktura je *holistická* v tom smyslu, že jí není možné disponovat jenom zčásti - ke zmíněné kvalitativní změně dojde až tehdy, když do sebe zapadnou *všechny* podstatné části této struktury. To souvisí s tím, že praxe udávání a požadování důvodů, ze které vyrůstá, souvisí, jak

⁴ Rozlišení mezi *know how* a *know that* vnesl do moderních filosofických diskusí Gilbert Ryle ([11]). V souvislost s psychologickými výzkumy byl nedávno probrán v [1].

jsme konstatovali, s odpovědností - což je, jak víme, něco, k čemu se i člověk musí v průběhu svého života teprve propracovat. Je samozřejmě fakt, že člověk takovou strukturou nezačně disponovat v důsledku nějakého úředního aktu, jako je vydání občanského průkazu či přiznání plnoletosti, faktem je však i to, že člověk je zřejmě smysluplně schopen nést odpovědnost až v důsledku určitého duševního vývoje a průpravy.

Co je tím, čím se tak zásadně odlišujeme od ostatních živočišných druhů a co nám umožnilo onen krok od *know how* ke *know that*? Chtělo by se mi říci, že je to *řeč*, ale to by nebyla úplně správná odpověď, protože lidské pojmové myšlení a lidská řeč jsou prostě dvě stránky téže mince. Kant, jak jsme viděli, zdůrazňuje, že podstatné pro pojmy je to, že jsou bytostně stavebními kameny *soudů* - modernější terminologií bychom mohli říci, že poznání typu *know that* je poznání *propoziční*. A my jsme viděli, že souzení je spjato s určitým druhem komplikovaných jazykových praktik, mezi kterými vyniká udávání a požadování důvodů a které tak předpokládají logicky strukturovaný jazyk.

Můžeme se na to dívat také tak, že *soud* nebo *propozice* je něčím, co je konstituováno právě příslušnou logickou strukturou. Můžeme si to představit tak, že propozice je něco, co se rodí z *logického prostoru* (co, dalo by se říci, kondenzuje jako 'uzly' struktury tohoto prostoru) - aby něco vůbec mohlo být propozicí, musí to mít negaci, musí to být schopno tvořit konjunkce s jinými propozicemi, musí to jiné propozice implikovat atd. To je samozřejmě v jistém smyslu metafora, ale jak uvidíme ještě dále, metafora o nic problematičtější než ta, podle které se šachové figurky, jako je pěšec, kůň či střelec, rodí z určité struktury dané pravidly šachu. Z tohoto hlediska tedy není na našem jazyku tak podstatné to, jak rozsáhlým souborem empirických termínů disponuje, jako to, že svou logickou kostrou otevírá prostor pro propozice a pro *know that*⁵.

⁵ Tohle je velice podstatné z hlediska otázky, do jaké míry mohou takovým jazykem, jaký máme my, disponovat příslušníci jiných živočišných druhů, například lidoopi. Rozhodně nechci předstírat, že jsem v této otázce odborníkem, zdá se mi však být zřejmé, že výzkumné programy iniciované touto otázkou jsou často prostě špatně postaveny. Myslím si, že podstatné není zkoumat, kolik 'symbolů' se daný lidoop naučí používat, protože sebevětší soubor symbolů nedává dohromady nic podobného našemu, lidskému jazyku - pro ten je zásadní holistická 'amalgamace' prostřednictvím logické struktury. Bylo by tedy podle mne třeba zkoumat to, zda jsou lidoopi schopni vykázat něco takového jako systematickou negaci, implikaci ap. Brandom ([3]) v této souvislosti upozorňuje na to, že ač díky Chomskému ([4]) dnes každý student syntaxe přirozených jazyků chápe různé úrovně komplexity, jichž může syntax nabývat, filosofům, kteří se zabývají sémantikou, se dosud nepodařilo srovnatelně jasným způsobem popsat úrovně

Podle mne je tomu tedy tak, že pojmové myšlení specificky lidského druhu existuje skrze specifické druhy entit - *propozic* (a potažmo *pojmu* jakožto jejich stavebních kamenů). Nemám-li pojem *sýru*, ani pojmem *jedlosti*, myslet si, že sýr je jedlý, prostě nemohu. A domnívám se, že takové pojmy mohou mít právě jenom lidé jakožto účastníci jistých specifických společenských, jazykových praktik. Musíme mít ale stále na paměti, že řeč o "disponování pojmy" je třeba vidět jako metaforu - nelze si představit, že jde o nějaké mentální entity, se kterými "pojmové myšlení" posunuje tak, jako se posunují na nádraží vagóny, a sestavuje z nich nějaké vláčky *propozic*.

Pojmy jako produkty pravidel

Abychom si objasnili, v jakém smyslu je řeč o vztazích k *propozicím* a o *disponování pojmy* metafora (a v jakém ne), učiňme malou odbočku a položme si otázku, co to znamená být šachovým pěšcem. Takovým pěšcem se žádný artefakt nestane jenom díky tomu, že nějak vypadá - víme, že úplně jako šachový pěšec může vypadat leccos, co šachovým pěšcem není (například nějaká ozdoba) a naopak že jako šachový pěšec může sloužit něco, co vůbec jako typický pěšec nevypadá (může nám posloužit v podstatě jakýkoli předmět příhodné velikosti, který je rozpoznatelně odlišný od těch, které hrají jiné role). To, co z věci učiní šachového pěšce, je naše rozhodnutí podřídít ho pravidlům šachu. Věc se stane šachovým pěšcem, jakmile se shodneme na tom, že je správné s ní tahat tak, a nikoli onak.

Tady vidíme příklad toho, jak mohou dát pravidla vzniknout určitému druhu věci - v tomto případě šachovému pěšci. Přitom si všimněme, že takový druh věci může být i zcela abstraktní - my vlastně k šachu přísně vzato potřebujeme *jenom* pravidla, a ne nutně nějaké hmatatelné věci, které se jimi budou řídit - šachy přece můžeme (máme-li k tomu potřebné schopnosti) hrát i naslepo. A já mám pocit, že *propozice* a *potažmo pojmy* jsou entity, které vyplývají z pravidel naší hry na udávání a požadování důvodů (to jest z pravidel naší, v širokém slova smyslu, logiky) způsobem analogickým tomu, jakým pěšci, koně a střelci vyplývají z pravidel šachu.

V jakém smyslu je tedy řeč o pojmech a *propozicích* metafora? Určitě v tom, že když o někom řeknu, že disponuje nějakým pojmem či že má

komplexnosti sémantiky a ukázat, že podstata sémantiky skutečného přirozeného jazyka daleko přesahuje 'symbolickou funkci' jeho termínů.

nějaké přesvědčení (to jest je v určitém vztahu k určité propozici), nemyslím tím nutně nějakou věc přímo v jeho myslí. Pojmy a propozice však jinak nejsou o nic méně skutečné, než šachoví pěšci či střelci, a to i v případě, kdy tyto figurky nejsou nemají žádné materiální nosiče. (A dám-li někomu mat střelcem při hře naslepo, není to o nic méně skutečný mat střelcem, než když při tom tahám dřevěnými figurkami.) Je třeba mít pouze na paměti, že konstatujeme-li třeba existenci nějakého vztahu mezi člověkem a propozicí, může to být spíše než charakteristika toho, *co* má ten člověk v myslí, charakteristika toho, *jak* jedná či myslí.

Tady se dostáváme k tomu, jakou roli hrají z hlediska lidského myšlení pravidla. Hra na udávání a požadování důvodů je, podobně jako šachy nebo fotbal, konstituována pravidly. Říkám-li konstituována, myslím tím nikoli to, že bez těch pravidel by se hrála nějak hůře či obtížněji, ale to, že bez nich by tu vůbec žádná taková hra nebyla. (Fotbal, například, může mít velice přesná pravidla, nad jejichž dodržování bdí celá soustava autorit, tak jako když se hraje první liga, nebo pravidla pouze poněkud vágní, jejichž dodržování si hlídají hráči sami, tak jako když si jsou zahrát rekreační sportovci, ale pokud by tu nebyla žádná pravidla, nebyl by tu ani žádný fotbal, nejvýše bezcílné kopání do míče.)

Jedině skrze tuto hru se mohou konstituovat specifické významy tvrzení, totiž propozice, a jediné skrze ni se konstituují i pojmy v onom specificky lidském smyslu, ve kterém jsou primárně komponentami propozic. Propozice musejí existovat v jistém logickém prostoru, každá z nich má svou negaci (tvrzení je možné popřít), některé vyplývají z jiných (důvodem tvrzení je jiné tvrzení, ze kterého to první vyplývá) atd. Právě tyto propozice jsou předmětem našeho *know that*. Tento druh poznání je bytostně vázán právě na ně, z nich se skládají teorie.

Pravidla, kterými se řídíme, v tomto případě zejména pravidla, kterým můžeme říkat logická (ve výše kvalifikovaném smyslu) tedy hrají zásadní roli v tom, že konstituují prostor propozic a pojmů, které povznášejí naše myšlení na kvalitativně vyšší úroveň, než na jaké je bez nich. (Přesněji bychom asi měli říci, že k myšlení přidávají novou, pojmovou vrstvu - myšlení stejného druhu, jaké nacházíme u ostatních živočichů, zůstává samozřejmě v podloží; a s onou novou vrstvou různými způsoby interaguje.) Myslím tedy, že lze smysluplně říci, že hranice logiky nelze opustit - je to ona, která nám vymezuje prostor, ve kterém v pravém slova smyslu *myslíme*.

V literatuře se často setkáváme s příklady lidí, kteří údajně nemyslí logicky či mají nějakou svou, pro nás nepochopitelnou logiku. (Často se v této souvislosti cituje [7].) Předvádějí se příklady jinak normálních

mluvčích, kteří přijímají jak nějakou větu A , tak implikaci $A \rightarrow B$, avšak nepřijímají větu B , a tím, tvrdí se, porušují pravidlo *modus ponens*, které je jedním z úhelných kamenů naší logiky. Přitom se však obvykle zapomíná, že nejenom " A " a " B ", ale i " \rightarrow " reprezentují nějaké výrazy jazyka příslušného mluvčího, a zejména v případě toho posledního je třeba nějak opodstatnit, že je jeho zachycení pomocí logické spojky " \rightarrow ", které se říká implikace, adekvátní. Jak se dá ale taková adekvátnost přezkoušet? Podle mne musí být jedním z jejích nejpodstatnějších kritérií fakt, že se chová v souladu s *modus ponens* - pokud tomu tak není, pak to tedy prostě nebude implikace⁶.

Nějaký tvor, a možná i nějaký člověk, samozřejmě nemusí pojmem implikace vůbec disponovat. Jakmile jím ale disponuje, pak to stěží může být implikace porušující *modus ponens*, protože to, že jej neporušuje, je právě to, co z tohoto pojmu dělá implikaci. A podobně je to s běžnějšími pojmy, jako jsou pojmy *sýra*, *jedlosti*, *myši* či *myšlení*: všechny pojmy jsou odlévány v kadlubu logické struktury jazyka (v případě *empirických* pojmů samozřejmě za použití surovin získaných z vnějšího světa), a jakmile někdo v pravém slova smyslu *myslí*, to jest používá takových pojmů, nemůže být mimo tyto struktury. V tomto smyslu se tedy není možné *s myšlením* (ve specificky lidském smyslu) dostat *mimo logiku*⁷.

Závěr

Myslím, že vztah mezi naším, lidským pojmovým myšlením a myšlením našich zvířecích kolegů můžeme osvětlit pomocí následující analogie. Zatímco ostatní živočichové se přemísťují pomocí svých končetin či jiných součástí svých těl, jako jsou křídla či ploutve, člověk pro tento účel vyvinul řadu sofistikovaných nástrojů, jako jsou kola, motoroky, auta, lodě či letadla. Tyto nástroje mu otevřely cestu k úplně jiné úrovni přemísťování, k *dopravě*, která přemísťování ostatních zvířat kvalitativně překonává - mohu například dnes nasednout do letadla a zítra z něj vystoupit na druhé straně zeměkoule. (Zdůrazňuji, že hovořím-li zde o *překonávání*, není to výrok

⁶ Podrobněji o tom viz [9].

⁷ Proto může Wittgenstein ([12]) říci "Nemůžeme myslet nic nelogického, protože bychom museli myslet nelogicky" (§3.03) Dále pak říká "Znázornit v jazyce něco 'odporujícího logice' lze právě tak málo, jako znázornit v geometrii pomocí souřadnic útvar, který by odporoval zákonům prostoru; nebo podat souřadnice bodu, který neexistuje" (§3.032); a také "V jistém smyslu se v logice nemůžeme mýlit." (§5.473).

hodnotící.) A já mám pocit, že na rozdíl mezi lidským myšlením a myšlením ostatních živočichů se můžeme dívat analogicky - to lidské se opírá o soustavu sofistikovaných 'nástrojů', *pojmu* (které jsme vyrobili v tomto případě nikoli v laboratořích a továrnách, ale na tržištích, univerzitách a všude tam, kde hrajeme určité řečové hry podléhající určitým, byť často vágním či poněkud flexibilním, *pravidlům*), které mu dodává zcela novou kvalitu.

Citovaná literatura.

- [1] ADAMS, Msrcus P. (2008): Empirical evidence and the knowledge-that/knowledge-how distinction. *Synthèse*. Vyjde.
- [2] BRANDOM, Robert. *Making It Explicit*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1994.
- [3] BRANDOM, Robert. How analytic philosophy failed cognitive science. Dostupné z URL
<<http://www.pitt.edu/~brandom/downloads/HAPFCS%2008-4-13%20double%20spaced%20h.doc>>.
- [4] CHOMSKY, Noam. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton, 1957. Český překlad *Syntaktické struktury*. Praha: Academia, 1966.
- [5] KANT, Immanuel. *Kritik der reinen Vernunft*. Riga, 1781. Český překlad *Kritika čistého rozumu*. Praha: OIKOYMENH, 2001.
- [6] LOCKE, John. *An Essay Concerning Human Understanding*, London, 1690. Český překlad *Esej o lidském rozumu*. Praha: Svoboda, 1984.
- [7] LURIA, Alexander. *Cognitive development: Its cultural and social foundations*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1976.
- [8] PEREGRIN, Jaroslav. *Význam a struktura*. Praha: OIKOYMENH, 1999. Přepřacovaná anglická verze *Meaning and Structure*. Aldershot: Ashgate, 2001.
- [9] PEREGRIN, Jaroslav. Logical Rules and the a priori: Good and Bad Questions. In: *Perspectives on Universal Logic*. Ed. J.-Y. Béziau a A. Costa-Leite. Monza: Polimetrica, 2007, 111-122.
- [10] PEREGRIN, Jaroslav. Co je to myšlenka? In: *Sborník konference Kognice 2007*. Vyjde.
- [11] RYLE, Gilbert. Knowing how and knowing that. In *Collected papers* (Vol. II). London: Hutchinson, 1971.
- [12] WITTGENSTEIN, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. London: Routledge, 1922. Český překlad Praha: OIKOYMENH, 2008.

[13] WITTGENSTEIN, Ludwig. *Philosophische Untersuchungen*. Oxford: Blackwell, 1953. Český překlad Praha: FLÚ AV ČR, 1993.